

Ermenistan Devleti'nin Kurulması ve Bölgeden Azerbaycan Türklerinin Zorunlu Göç Ettirilmesi (1906-1953)

Amrah Bayramov*

Ahmet Edi**

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi

Öz

Güney Kafkasya'da günümüzde mevcut olan Ermenistan Cumhuriyeti'nin temeli Çarlık Rusya'nın bölgeyi işgali sonrası atılmıştır. Kuzey Azerbaycan sınırları içinde yer alan Revan ve çevre bölgelerinde Rus desteği ile Ermeniler kendi devletlerini oluşturmuştur. Bu bölgelerde Ermeni nüfus sayısını artırmak için Çarlık Rusya, İran ve Osmanlı topraklarından binlerce Ermeni'yi göç ettirerek bölgeye yerleştirmiştir. XX. yüzyılın ilk çeyreğinde Ermeniler bölgede nüfus üstünlüğü sağlamak için Müslüman nüfusa karşı katliamlarını gerçekleştirmişlerdir. Böylece on binlerce Müslüman öldürülmüştür. Hayatta kalanlar ise bölgeden göç etmek zorunda kalmışlardır. Buna ilave olarak Ermeniler, 1991 yılına kadar bölgede çoğunluğu oluşturan Müslümanların nüfus üstünlüğünü kırmak için bölgede zorunlu göç faaliyetlerini gerçekleştirmişlerdir. Ermeniler tarafından bölgedeki Müslümanlara karşı girişilen bu sistematik göçler 1948-1953 ve 1988-1991 yılları arası gerçekleştirilmiştir. Bu göçler ile Ermeniler, istedikleri Türksüz Ermenistan Devleti'ni oluşturmayı başarmışlardır.

Çalışmada bahsi geçen "Ermenistan Devleti'nin Kurulması ve Bölgeden Azerbaycan Türklerinin Zorunlu Göç Ettirilmesi", nitel araştırma yöntemlerinden doküman ve belge analizi yöntemi kullanılarak ele alınmıştır. Böylece arşiv belgeleri, gazeteler ve dönemi anlatan birinci elden kaynaklar incelenerek objektif bir çalışma ortaya çıkarılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Revan Hanlığı, Kuzey Azerbaycan, Ermenistan, Sovyet Rusya, Müslüman, Türk, Göç

* Yüksek Lisans Mezunu, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, emrahbayramov75@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1752-396X

** Doç. Dr. Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, aedi@agri.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9596-7684

Establishment of Armenia State and Compulsory Immigration of Azerbaijan Turks from the Region (1906-1953)

Abstract

The foundation of the Republic of Armenia, which exists today in the South Caucasus, was laid after the occupation of the region by Tsarist Russia. The Armenians formed their own state with Russian support in Revan and surrounding areas within the borders of Northern Azerbaijan. In order to increase the number of Armenians in these regions, Tsarist Russia, Iran and the Ottoman territories migrated thousands of Armenians to the region. XX. in the first quarter of the century, Armenians carried out massacres against the Muslim population in order to maintain population superiority in the region. Thus, tens of thousands of Muslims were killed. Survivors were forced to migrate from the area. In addition, Armenians carried out forced migration activities in the region in order to break the population superiority of Muslims, who formed the majority in the region until 1991. These systematic migrations by Armenians against Muslims in the region were carried out between 1948-1953 and 1988-1991. With these migrations, the Armenians succeeded in creating the state of Armenia without the Turks they wanted.

The "establishment of the state of Armenia and the forced migration of Azerbaijani Turks from the region" mentioned in the study were discussed using the method of document and document analysis from qualitative research methods. Thus, archival documents, newspapers and first-hand sources describing the period were examined and an objective study was uncovered.

Keywords

Khanate of Revan, Northern Azerbaijan, Armenia, Soviet Russia, Muslim, Turkish, Migration

Extended Abstract

There are three independent republics (Azerbaijan, Georgia, and Armenia) in the South Caucasus today. The lands of these republics have historically been within the borders of the Eastern Roman, Persian and Turkish empires. Only after the First World War, these three republics gained their independence. Among these republics, the foundation date of the Republic of Armenia is more complex than the others. The foundation of the existing Republic of Armenia was laid after Tsarist Russia invaded the region. In fact, Armenians have been in contact with the European States and Tsarist Russia in order to establish a state in the region since the last years of the Safavid State. Even on the eve of the Russian Army's invasion of the South Caucasus, Armenians did not take any support from the Russians. Until the Russian invasion of the South Caucasus, we do not see the presence of any other state other than the Turkish states.

The Russians laid the foundations of the Armenian State in 1828 in Revan and Nakhichevan, lands close to the Ottoman Empire border. Here the main aim of the Turkish government was to fully end the fact that Turkey had been cut off from the land relations of the Turkish world. In addition, the Russians always prioritized a society that they could use in the region in line with their interests during the attacks they carried out on Iran and the Ottoman States. After the Armenian State was created in the historical Revan lands, a rapid Armenian migration was made to the region. Armenians who immigrated to the region until the last years of the 19th century increased the population in the Revan region to half of the general population of the region. In the first years of the 20th century, the Turkish population still dominated the region. After the Russo-Japanese War, the Tsar's authority in Russia was shaken and the constitutional rebellions began. Turning this into an opportunity, the Armenians attempted a massacre against Turkish and Muslim societies in order to increase the population in the South Caucasus.

The main purpose of these massacres was to lay the foundations of the Great State of Armenia from sea to sea. But when the Turks responded to the armed Armenian attacks, the Southern Caucasus experienced an Armenian-Muslim War. Although Armenian gangs were defeated in other regions in this war, Turks and Muslims were massacred in Revan and their villages due to the superiority of the Armenian population, and most of the survivors took refuge in the Ottoman Empire. These massacres were stopped by Russian intervention. However, the villages inhabited by the Turks until then have been completely ruined. Until the First World War, Armenians took care to stay in the background. However, during the First World War, Armenians took action both in the Eastern and Southeastern Anatolia regions and in the South Caucasus to establish a state. They started massacre activities against the Muslim population living in the region with Russian and British support. Armenians, who first started massacres in the Anatolian regions, could not be successful here and mobilized all their forces in the South Caucasus. The Union of Transcaucasian Republics, created after the 1917 October Revolution, was dissolved as a result of British and German political intervention. Upon the dissolution of the

Transcaucasia Republics, independent republics of Azerbaijan and Georgia were established in the region. Armenians, who did not have an independent state in the region at any time in history, took refuge in British assistance with territorial claims against Azerbaijan and Georgia. The newly formed Azerbaijani government, as a result of the pressure of the British, made concessions in order for the Armenians to establish a state for themselves in Revan and surrounding villages. Even though this decision is discussed now, both the Bolshevik invasion in Baku and British pressure at that time forced the Azerbaijani government to adopt such a decision. After the Armenians established

their state, they again made territorial claims against Azerbaijan and Georgia. In order to completely cleanse the region from the Turkish population and create Great Armenia, Armenians carried out a massacre that reached the extent of genocide in 1918. Although these massacres were intervened by the Caucasian Islamic Army in Azerbaijani territory, not much could be done here, as the Revan region is now an Armenian capital. This caused the Muslims and Turks living in the region to be massacred to a great extent. The survivors took shelter in the Ottoman and Iranian border regions.

After the massacre, the number of the Turkish population in the region decreased from three hundred thousand to ten thousand. XI. The Republic of Armenia of our time was created after the Red Army invaded the Southern Caucasus. The Soviet administration gave the Azerbaijani lands to Armenia, which was approved at the Paris Conference in 1920. The Soviet Communist Party was first incorporated into Zengezur and Göyçe regions, where the Turks were in the majority, and then a large part of the Sharur Dereleyez region of Nakhichevan was incorporated into Armenia. The Armenians changed the names of Turkish settlements, in the regions where the names were mentioned, to Armenian. Later, a policy of assimilation was implemented in the region. In the early years of the Stalin period, a policy of pressure was applied to the Turks and Kurds living in the region.

The Armenians, who turned Stalin's exile policy into an opportunity, accused the Turks of anti-Soviet propaganda and played a major role in their exile or execution by shooting. After the Second World War, the number of Muslim Turks and Kurds decreased significantly as a result of the migration and massacre policies in the Armenian lands. Armenians who wanted to fuse Nagorno-Karabakh with Armenia after the war removed their territorial claims against the Stalin administration. However, when these allegations remained unanswered, the Armenians embarked on a second plan, the return to the homeland project. According to this project, Azerbaijani Turks and Muslim Kurds will be subjected to forced migration from the territory of Armenia, and Armenians living abroad will be migrated to the vacant settlements. This project was liked and approved by Stalin. With the decisions made by the Soviet administration in 1947-48, it was envisaged that Turks and Muslim Kurds living in Armenia would have been settled in the Kur-Aras regions of Azerbaijan.

From 1948 to 1953, more than 100 thousand Turks and Muslim Kurds were forced to migrate from the fertile lands of Armenia to the arid lands of the Kur-Aras region. As an excuse for this migration, increasing the productivity of cotton fields in Kür-Araras regions was shown. Turks and Kurds who resisted not to migrate were subjected to violence and assault by the Armenians. As a result of these migration activities, thousands of people could not

adapt to the land and, died from diseases on the way during migration. Only half of the budget allocated for immigration was spent. Most of the people who had a regular life, home, and job in Armenia were left unemployed and homeless after being immigrated to Azerbaijan. As a result of these migrations, the Armenian population in Armenia has doubled against the Turkish population. These migration activities were stopped after the death of Stalin.

However, the second migration wave of Turkish and Muslim Kurds living in the region was experienced between 1988-1991. Taking advantage of the complex situation in the last period of the Soviets, Armenians forced the non-Armenian population living in Armenia to migrate. Using the Nagorno-Karabakh Problem skillfully, the Armenian administration cleansed the region from the Turks until 1991. The main purpose of these migration activities was to completely cleanse the so-called Great Armenia lands that will be created in the future from the Turks. Remaining silent on this migration and supporting activities that Armenia was created as a buffer while Russia's original intention was to close the road between Turkey and the Turkish world.

"The Establishment of the State of Armenia and the Forced Migration of Azerbaijani Turks from the Region" examined in the study is handled by using documents and document analysis method, one of the qualitative research methods. The massacre and immigration policy against the Turks in the region was also tried to be objectively investigated. Thus, an objective study was created by examining archive documents, newspapers, and first-hand sources describing the period.

Giriş

Kafkasya bölgesi, ekonomik ve stratejik yönden farklı toplumların ilgisini çekmiş ve büyük devletlerin mücadele alanı içerisinde yer almıştır. Günümüzde Güney Kafkasya bölgesinde bağımsız Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan devletleri bulunmaktadır. Bu bağımsız devletlerden biri olan Ermenistan Cumhuriyeti'nin, sahası 29,800 km² alandan oluşmakta olup, Batı ve Güneybatıda Türkiye, Kuzeyde Gürcistan, Doğuda Azerbaycan ve Güneydoğuda İran'la sınır komşusudur. Ermenistan 37 ilden oluşmuştur ve başkenti Erivan şehridir. Bölgenin Güneybatısından Aras, Kuzeydoğusundan ise Kür nehri akmaktadır. Ermenistan'ın büyük bölümü dağlık ve kayalık-lardan oluştuğu için bölgenin %42'si yerleşim için kullanılmaz alanlardır.¹ Ermenistan'da Müslüman-Türk izleri silinse de, geçmişten Çarlık Rusya'nın bölgeyi işgaline kadar bölgeyi Türk soyundan gelen toplumlar yönetmiştir. MÖ IV. yüzyılda kurulan Alban Devleti dâhil, bölgede kurulan Büyük Selçuklu, Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safevi devletleri Türk kökenli devletlerdendir. Bununla birlikte Kafkasya toprakları Arap, Moğol ve Timur İmparatorluğu'nun hâkimiyet dönemini de yaşamıştır. Fakat Ermeni tarihçileri şimdiki Ermenistan bölgesinin Ermenilerin kadim toprağı olduğu iddiasında bulunmuştur. Ermenistan'ın başkenti olan Erivan şehrinin M. Ö 782 yılında Urartu Çarı Argiştı tarafından Erebuni olarak kurulduğu yazmışlardır. Hatta Ermeniler şehrin yaranmasının 2750. Yıldönümünü 1968 yılında büyük törenle anmışlardır. Azeri kaynaklarında ise Revan eyaletinin 658 yılında Arap ordusu tarafından işgalinden sonra buranın yönetimi bölgenin eski halkı Türklere verildiğine rastlanmaktadır (Velihanlı, 2007: 16-17). Türk gezgin Evliya Çelebi'nin yazılarında Revan şehrinin 1407-1408 yıllarında Emir Timur'un ülkesinden gelen tacirler tarafından kurulduğunu yazmıştır. Şehir kalesi ise Şah İsmayıl döneminde 1509 yılında Revankulu Han tarafından 7 yıla dikilmiştir. Şehir Osmanlı-Safevi savaşları sonucu iki hanedanlık arasında defalarca el değişmiştir. Her saldırıda dağıtılan ve yakılan şehir yeniden restore edilmiştir. Şehir I. Şah Abbas döneminde Osmanlı İmparatorluğu tarafından işgal edilse de 1635 yılında imzalanan Kasrı-Şirin Anlaşması² sonucu Safevi hanedanlığına bölgeyi kendi sınırlarına katmıştır. Fakat Safevi hanedanlığının

1 Harita için http://www.fao.org/nr/water/aquastat/countries_regions/ARM/ARMCP_eng.pdf

2 Kasrı-Şirin Antlaşması, IV. Murat'ın Bağdat'ın fethinden sonra Osmanlı Devleti ile Safevi Devleti arasında 17 Mayıs 1639 tarihinde imzalanan, 1623-1639 Osmanlı-Safevi Savaşını sona erdiren ve bugünkü Türkiye - İran sınırını belirleyen barış antlaşmasıdır.

son dönemlerinde şehir Osmanlı ordusu tarafından işgal olunmuştur. 1736 yılında tahta çıkan Nadir Şah, kaybedilmiş toprakları tekrar kendi sınırlarına katmak için Osmanlı ve Çarlık Rusya ile savaşmıştır. Bu savaşlar sonucu yapılan anlaşmayla Revan ve çevresi Azerbaycan sınırlarına katılmıştır. 1747 yılında İran hükümdarı Nadir Şah'ın ölümüyle Azerbaycan toprakları, birbirinden bağımsız dış politika yürüten hanlıklara bölünmüştür. Safevi Devleti'nde, Revan ve Nahcivan topraklarını kapsayan Çukur Sed Beylerbeyliği de bölünerek Nahcivan ve Revan Hanlıklarını oluşturmuştur. Günümüzde Ermenistan'ın başkenti Erivan olarak geçen bölge, zamanında Türkler tarafından yönetildiği için, Ermeni tarihçileri bu bölgeden çok az bahsetmiş veya sadece Eçmiadzin Kilisesi'nin tarihini yazmakla yetinmişlerdir (Bayramova, 2015: 214-215). Bu araştırmanın birinci kısmında, Ermenistan bölgesinde Nadir Şah yönetiminden sonra bağımsız hanlık olan Revan Hanlığının politik faaliyetine, hanlık toprakları uğrunda giden İran-Rus savaşı ve sonuçlarına, Rus işgalinden sonra gerçekleşen Ermeni göçleri ve Rusların bölgede Ermenistan devletinin temelini atmasına yer verilmiştir. Araştırmanın ikinci kısmında ise Ermenilerin bölgede hâkim olması için Müslümanlara karşı gerçekleştirilen katliamlar, bu katliam ve göçler sonucu bölgenin demografik yapısında gerçekleşen değişimler, bölgede Sovyet yönetiminin kurulması sonrası 1948-1953 yılında bölgenin eski topluluklarından olan Azerbaycan Türklerinin, Azerbaycan'ın Kür-Aras bölgelerine zorunlu göçü ve bu göçün sonuçları araştırılmıştır.

Ermenistan'ın Oluşumu

Revan Hanlığının Tarihi Süreci

XVIII. yüzyılın ortalarına doğru Safevi hanedanlığına son vererek kendi hükümdarlığını ilan eden Nadir Şah'ın ölümüyle, Azerbaycan toprakları özerk yönetimli hanlıklara bölünmüştür. Azerbaycan'ın Kuzey topraklarında oluşan hanlıklardan biri de şimdiki Ermenistan topraklarının büyük bir bölümünü kapsayan, Revan Hanlığı olmuştur. Sahası 23,8 bin km² hanlık kuzeyden Pembek Eyaleti, Şemşeddil, Kazak Sultanlıkları ve Gence Hanlığı, doğudan Karabağ ve Nahcivan hanlıkları, güneyden Maku, Hoy hanlıkları ve Bayezid Paşalığı, batıdan Kars Paşalığı ve kuzeybatıdan Şöreyel Sultanlığı ile komşu olmuştur. Yerleştiği coğrafi konumuna göre Çukur Sed (Sedd'in Çukuru) olarak tanınan Revan bölgesi, XV. yüzyılın başlarından hanlığın kurulmasına dek Karakoyunlu Sedli tayfası tarafından yönetilmiştir. XVI. yüzyılın başlarında Şah İsmail'in yönetiminde Azerbaycan ve İran topraklarında Safevi Devleti kurulmuştur. Safevi yönetim usulüne göre Azerbaycan bölgesi yönetim açısından dört beylerbeyliğine bölünmüştür. Bazen Revan Beylerbeyliği gibi de anılan, merkezi Revan şehri olan Çukur-Sed Beylerbeyliği bu beylerbeyliklerinden biri olmuştur. Safevi-Osmanlı Savaşları ile bir kaç defa Osmanlı yönetimine giren Çukur-Sed Beylerbeyliği, Revan Eyaleti olarak da

adlandırılmıştır. Osmanlı mühimme defterlerinde, 1728 yıllarında eyaletin bölgesi yönetim açısından Revan, Kırkbulak, Karbi, Maku, Hinzirek, Gerni, Vedi, Dereçiçek, Abaran, Gökçe, Dereleyez, Mezree, Sürmeli, İğdır, Akdeniz, Şerur bölgeleri, Şöreyel (Şüregel) ve Nahcivan Sancakları olarak bölünmüştür (Mustafa, 2015: 33-34).

Revan bölgesi, hanlıklar döneminde ve önceki dönemlerde de Türk soyundan gelen idareciler tarafından yönetilmiştir. Bölgeyi ziyaret etmiş seyyahların izlenimleri neticesinde bölgenin nüfusunun Türklerden müteşekkil olduğu görülmektedir. Revan şehrinde Safevi Türk asıllı ailelerin yaşadığı 800 konak olduğu, 1673 yılında bölgeyi seyahat eden Fransız gezgin Şarden'in yazılarında kanıtlanmıştır. 1700 yıllarında İrevan şehrini ziyaret etmiş Alman gezgin Gaspari Silinger bölgenin nüfus çoğunluğunun Türklerden oluştuğunu, Ermenilerin ise sadece kiliseye hizmet eden sanatkâr ve esnaflardan ibaret olduğu bilgisini vermektedir. XVIII. yüzyılın başında bölgeyi ziyaret eden dönemin gezginlerden Maimi Klerak ve Monye'nin verdiği bilgiler de Revan Hanlığının nüfusunun dörtte birinin Ermeniler, büyük çoğunluğunun ise Azeri Türklerden oluştuğunu ortaya koymaktadır. Bununla birlikte 1701 yılındaki vergi kayıtlarında bu bölgede 300 kişiden biraz fazla Ermeni'nin yaşadığı ve bunların da sadece ticaretle uğraşan tüccarlar olduğu görülmektedir (Memmedova, 2017: 28-29). Bölge hakkında bilgiler veren diğer bir gezgin de İohan Gildenştent'dir. İohan, "1770-1773 Yılları Arasında Kafkas Boyunca Seyahat" adlı eserinde bölge hakkında detaylı bilgi vererek, bölgenin İran yönetiminde olduğunu, nüfusunun Terekeme Tatarlarından ibaret olduğunu ve aralarında Ermenilere de rastlandığını yazmaktadır. Ancak bölgenin o dönemlerde İran yönetiminde değil de bağımsız bir hanlık olduğu ve Muhammed Han Kaçar tarafından yönetildiği bilinmektedir. K. German'ın "Gürcistan ve Kafkasya'nın Coğrafi ve İstatistiki Tasviri" adlı eserinde verdiği bilgiler Gildenştent'in yazdıkları ile örtüşmemektedir. German'ın verdiği bilgilerde; Revan ve Kars bölgesinin nüfusunun Terekeme Tatarlarından oluştuğu, Türkçe veya Tatar dilinde konuştuğu yer almaktadır. "1812-1815 yıllarında İran'a Seyahat" adlı eserini yazan Fransız gezgin Gaspar Druvil de bölge hakkında detaylı bilgi vermiştir. Gaspar Druvil, Osmanlı ve İran arasında tartışma konusu olan Revan'ın büyük bir şehir olduğunu, onun beylerbeyi olarak adlandırılan han tarafından yönetildiğini ve şehrin Ermeniler tarafından değil de Türkler tarafından yönetildiğini yazmıştır. Nikola Dubrovi'nin verdiği bilgilerde ise Revan şehrinin nüfusunun büyük çoğunluğunun Terekeme Tatarlarının oluştuğunu, ayrıca Revan Eyaletinde Yezidi Kürt aşiretlerinin ve azda olsa Çingenelerin yaşadığını belirtmektedir. Jelihovskaya'nın "Kafkasya ve Güney Kafkasya" adlı eserinde, Revan şehrinin tamamen Tatar şehri olması ve burada Türklerin ve az sayıda İran Kürtlerinin yaşadığına rastlanmaktadır (Memmedova, 2017: 30-31).

Tarihi kaynaklarda Revan Hanlığının nüfusunun Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Kızılbaş aşiret birliklerine dâhil olan Bayat, Afşar, Seedli, Bayandur, Kaçar, Şamlu, Rumlu, Ustaclı, Tekeli, Muğanlı gibi Türk aşiretlerinden oluştuğunu belirtmektedir. Ermenilerin bölgeye yerleşmesi ise 1441 yılında

Karakoyunlu hükümdarı Muzaffareddin Cihan Şah Yusuf döneminde Ermeni Katalikosluğu'nun Kilikya'dan Çukur-Set emirliğinin Vağarşabad köyündeki Üç Kilise Manastırına taşınması ile başlamıştır. Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safevi Devletlerinin bölgeye hükümlanlık ettiği zamanlarda, Ermeni Kilisesi Avrupa'daki Ermeni topluluklarının da yardımı ile Ermenilerin bu bölgeye yerleşmelerine önderlik etmiştir. Avrupa'daki Hıristiyan devletlerinin maddi desteğini alan Ermeni Kilisesi, bölgede yaşayan Müslüman yönetimlerinden yeni topraklar satın almaya başlamıştır. 1432 yılında Akkoyunlu hükümdarı Yakup Şah'ın temsilcisi ve büyük toprak sahibi Emir Rüstem hazine topraklarına ait 7 köyü, Üç Kilise Manastırına satmıştır. Ardınca 16 köyü daha kendi mülklerine katan Ermeni Kilisesi bu yolla bölgede kendilerine yeni yerleşim meskenleri oluşturmuştur. Revan Hanlığının nüfusu hakkında gerçek bilgilerin az olması o bölgede yaşanan savaşlardan kaynaklanmaktadır. Bölge uğrunda yapılan Osmanlı-Safevi Savaşları bölgenin nüfusunu ciddi oranda etkilemiştir. Osmanlı sultanlarının bölgede yaşayan Şii, Kızılbaş Türkmen boyları hakkında çıkardığı sert fermanlar, Osmanlı orduları gelmeden önce yerel halkın bölgeyi terk etmesine neden olmuştur. Sultanlar tarafından çıkarılan fermanların Kızılbaş Kürtleri kapsamaması, Kürtlerin bölgeye akımına neden olmuştur (Mustafa, 2015: 39-40).

Çarlık Rusya'nın Bölgeyi İşgali ve Ermeni Göçleri

Azerbaycan'da XVIII-XIX: yüzyıllar arasındaki dönemde hanlıklar arasındaki ardı arkası kesilmeyen savaşlar adeta bir gelenek haline gelmiştir. İç karışıklıklardan yararlanan İran ve Rusya ordularının da istilacı seferleri bu bölgede durumu daha da gerginleştirmiştir. Bu dönemde Rusya'nın siyasetinin esasını sıcak denizlere inme politikası oluşturuyordu. Bunun ilk devresi Güney Kafkas topraklarının istila edilmesinden geçiyordu. Çarlık Rusya, Güney Kafkasya'nın zengin kaynaklarını ve jeopolitiğini kendi çıkarları için kullanmak ve Hazar Denizi'ni iç denizi yapmak için de istilacı bir politika yürütmüştür. Güney Kafkasya'nın askeri-stratejik konumu ve Çarlık Rusya'nın sıcak denizlere inme isteği, Çar yönetiminin bölgeye olan ilgisini artırmıştır. İç savaşları fırsat olarak gören Çarlık Rusya, bölgeyi sınırlarına katmak için harekete geçmiştir. 1801 yılında İngiltere ve İran arasında imzalanan siyasi ve Ticaret Antlaşması ile İngiltere, İran'ın iç işlerine karışma hakkı elde etmiştir. Bu antlaşma ile İngiliz tüccarlar İran topraklarında her türlü vergiden muaf tutulmuşlardır. Ayrıca İngiliz hükümeti de İran'ın herhangi bir ülke ile savaşa girmesi halinde İran Devleti'ne gerekli askeri ve maddi yardımda bulunacağına taahhüt etmiştir. Çarlık Rusya ise bu antlaşmanın kendisine karşı imzalanmış olduğu iddiasını ileri sürmüştür. I. Pavel'in öldürülmesi ve onun yerine I. Aleksandır'ın tahta çıkması dengeleri değiştirmiş ve yeni tahtın sahibi Napolyon'a karşı İngiltere ile yakınlaşma siyaseti izlemiştir. İlk olarak 12 Eylül 1801 yılında Rusya, Gürcistan bölgesinde hükümlan olan Kartli-Kahetiya Çarlığını kendi topraklarına katmıştır. Kartli-Kahetiya Çarlığı ile birlikte Kazak, Borçalı ve Şemşeddil sultanlıkları da Rusya'nın hükümlanlığına girmekle Azerbaycan

topraklarının, Rusya tarafından istilasının temelini atmıştır (Ed. İsmayilov 2007: 13-15).

1813 yılında Gürcistan'ın Rus hâkimiyetine girmesi Dağıstan ve Azerbaycan'daki hanlıkları da tehlikeye sokmuştur. Rus ordularına karşı yaptıkları savunma savaşlarında mağlup olan hanlıklar, birer birer Rusya tarafından işgal edilmiştir. 1804'te Gence, 1806 yılında Derbent ve Kuba hanlıklarını işgal eden Rus General Sisianov'un, Bakü kalesi önlerinde öldürülmesine rağmen, ertesi yıl Bakü şehri Rus ordusu tarafından kuşatılmış ve işgal edilmiştir. 1810 yılına gelindiğinde Dağıstan ve Kuzeybatı Kafkasya dışında kalan bölgeler Rusya tarafından işgal edilmiştir. 1806-1812 yıllarında gerçekleşen Osmanlı-Rus savaşlarında Rusya'nın zafer kazanması, Kafkasya topraklarında Rus ilerleyişinin durdurulamayacağını bir daha kanıtlamıştır. Osmanlı-Rus savaşları sırasında Ruslara karşı savaşan Dağıstanlılar da Osmanlı hükümetinden gerekli desteği alamamıştır. Ruslar ise General Yermolof'u Kafkas Orduları Başkumandanlığı'na getirerek, Kafkasya'da direnen halka karşı sert tavrını ortaya koymuştur. General Yermolof, Çar'ın karşı koyanlara karşı acımasız davranılmasına dair yayınlanmış direktifini sadakatle hayata geçirmiştir. Bu acımasız uygulamalarla Kafkasya halkları üzerinde hükümlanlığını kuran Rusya önce Birinci Rus-İran Savaşı'ndan sonra imzaladığı Gülistan (1813), daha sonra İkinci Rus-İran Savaşı'nda imzaladığı Türkmençay Antlaşmaları (1828) ile Aras nehrinin kuzeyindeki bütün toprakların sahibi olmuştur. Ayrıca 1828-1829 yıllarında Osmanlılarla yaptığı savaşı da kazanan Çarlık Rusya, 14 Eylül 1829 tarihinde imzalanan Edirne Antlaşması ile Osmanlıların Kafkasya topraklarında bütün haklarından vazgeçmesine neden olmuştur. Edirne Antlaşması'nın getirdiği şartlar Osmanlı hükümetinden çok İngilizleri rahatsız etmiş ve *Şark Meselesini* ele alan İngiliz hükümeti bu meseleye Osmanlı Devleti'nin doğu sınırlarını da dâhil etmiştir. Kafkasya'nın stratejik-askeri konumunu da dikkate alan İngilizler, Rus ilerleyişinin taşıdığı tehlikenin farkındaydılar. Rus planının esas hedefi olan Hindistan'a uzanan ticaret yollarının ele geçirilmesinde Aras nehrine dayanmış Rusya, önemli başarı elde etmiştir (Saydam, 1990: 248-250).

İran'la imzalanan Türkmençay Antlaşması'nın 15. maddesi³ ile Çar Rusya Ermenilerin Kafkasya'ya yerleştirilmesine hukuki zemin oluşturmuştur.

3 “*Şah Hazretleri kendi devletine asayışı geri getirmek ve tebaasından bugünkü anlaşmayla bu kadar mutlulukla sona ermiş savaşta yaşanmış faciaları daha da artırabilen her şeyi bertaraf etmek gibi hayırlı, kurtarıcı niyetle hareket ederek, Azerbaycan adlı vilayetin tüm ahalisini ve memurlarını büsbütün ve tam bağışlar. Hangi makama sahip olmasına bakılmaksızın hiç kimse kendi iradeleriyle tasarrufla bulunmaları için Rus Ordusunun adı geçen vilayeti geçici olarak işgal ettiği sırada davranışına göre takip, dini inancına göre aşağılamaya maruz bırakılmayacaktır. Bunun dışında o memur ve sakinlere bugünden itibaren kendi ailesiyle birlikte İran vilayetinden Rusya'ya serbest geçmek, hükümet ve yerel yöneticilerin herhangi bir engeli olmadan onların satılık malına veya mülkiyetine ve eşyalarına gümrük ve vergi uygulanmadan taşınan mülkiyetini götürmek ve satmak için bir yıl zaman tanınır. Taşınmazlara gelince, satılmaları veya şahısların burada geçen bir yıllık süre sona erene dek mahkeme cezası düşen suçlu veya suç işlemiş şahıslara uygulanmaz”* (bkz: <http://misakizafer.com/2020/05/22/turkmencaay-antlasmasi-tam-metin/>) [14.12.2020]

Ermenilerin toplu şekilde göçlerini dönemin Tahran'daki Rus yetkilisi ve âlimi Nikola Şavrov'un "*Transkafkasya'da Rus Menfaatleri İçin Yeni Tehlike*" eserinde kanıtlamıştır. Rusya bölgeye yerleştikten sonra 1928-1930 yılları arasında 40.000 Ermeni İran'dan, 84.000 Ermeni ise Osmanlı topraklarından Revan, Nahcivan, Karabağ, Gence ve Tiflis vilayetlerine göç ettirilmiştir. Göçürülen Ermenilerin kolayca yerleştirilmesi için ayrılan arazilerle birlikte Müslüman toprak sahiplerinden de 2 milyon ruble değerinde toprak satın alınmıştır. Resmi olarak göç ettirilen Ermeni sayısı 124.000 iken, gayri-resmi yollarla araziye göçürülenlerle birlikte bu sayı 200.000 ulaşmıştır. (Arif, 2004: 16-17). I. Nikola'nın 21 Mart 1828 tarihli fermanı ile İran-Rus savaşlarında bölgede yaşayan Ermenilerden büyük destek görmesiyle bu hanlıkların topraklarında bir *Ermeni Vilayeti* (Armyanskaya Oblast) oluşturmuştur. Oluşturulan bu vilayetin yönetimine iki Rus danışman ve onlara yardımcı olmaları için biri Ermeni diğeri Azeri olan iki yardımcı tayin edilmiştir. Revan ve Nahcivan eyaletlerinden ibaret olan bu Ermeni Vilayetinin oluşturulması, Çarlık Rusya'nın, I. Petro'dan başlayarak takip ettiği Ermeni yanlısı politikasının bir yansımasıydı. (Azerbaycan, 19 Nisan 1991). Bundan sonra Ermeni Vilayetine İran ve Türkiye'den Ermenilerin toplu şekilde göçleri gerçekleştirilmiştir. Fransız asıllı Rus araştırmacı Şopen'in, 1829-1832 yıllarında bölgede yaptığı nüfus kayıtlarında burada yaşayan 1201 aile, 164450 kişi kayıt altına alınmıştır. Kayıtlara göre bölgede Müslüman sayısı %51,13, Ermeni sayısı ise %14,19 olmuştur. Göç sonrası İran'dan göçürülerek bölgeye yerleştirilen Ermeni sayısı %22,27 olurken, bu sayı Osmanlıdan göçürülen Ermeniler için %13,17 olarak belirlenmiştir. Bu hesaplamalarla bölgeye 57226 Ermeni göç ettirilmiştir. Bu durum vilayet merkezi olan Revan şehrinde de aynı idi. Rus işgali zamanı bölge nüfusunun %75,6 Azerbaycan Türkleri, %24,4 ise Ermeniler oluşturuyordu. İşgalden sonra İran ve Osmanlı topraklarından göçürülen Ermeni aileler sayesinde Türk nüfusu 64 % de düşerken, Ermeni nüfusu da %36 yükselmiştir. Çarlık Rusya'sının bölgeye göçürdüğü Ermeniler, burada güçlendikten sonra ileriki dönemde Sovyet Rusya'nın uygulayacağı *Anti Türk* politikasının da önemli bir unsuru olmuştur. Rus Çar'ının 10 Nisan 1840 tarihli kararı ile Ermeni Vilayeti yerine Revan ve Nahcivan eyaletleri kazalar şeklinde oluşturulmuştur. 9 Haziran 1849 yılında Çar Nikola'nın kararı ile eski Ermeni Vilayetinin yerine arazisi 23194,79 km² olan, Revan, Alesandrapol (Gümrü), Eçmiedzin, Nahcivan, Şerur-Dereleyez ve Sürmeli kazalarını da sınırları içerisine alan bir Revan Guberniyası kurulmuştur (Aliyev ve Hasanov, 2007: 15-17).

Ermenilerin Azeri Türklerinin Zorunlu Göçe Tabi Tutmaları

1905-1906 Yıllarında Ermenilerin Bölgede Gerçekleştirdiği Katliamlar

Çarlık Rusya'sının Kafkasya'yı işgalinden sonra, Rus hükümeti, bu bölgelerde yönetime Ermenileri tayin etmeye çalışmıştır. Bu politikanın amacı bölgeye

Ermenilerin tam hâkim olmasını sağlamak ve bir Hristiyan devleti kurmak olmuştur. Çarlık Rusya'sı, bölgede Ermenilerin teşkilatlanması ve silahlanması için her türlü desteği sağlamıştır. Silahlanan Ermeni çeteleri XX. yüzyılın başlarında Revan, Nahcivan ve Karabağ dâhil birçok bölgede katliamlar gerçekleştirmiştir (Karabağ Özgürlük Örgütü, 2009: 4). *Taşnakstyun* ve *Hınçak* partilerinin de desteği ile Müslüman-Türk ahaliye karşı saldırılar artmıştır. XX. yüzyılın başlarından itibaren Ermenilerin her türlü milliyetçi partilerini ve çetelerini finanse eden Ermeni Kilisesi'nin 1903 yılında çıkarılan bir kanunla Rusya Toprak ve Emlak Bakanlığı'nın emrine verilmesi, kiliseye siyasi kurumların yaptığı yardımları azaltmıştır. Ermeni milliyetçi çeteleri çıkarılan bu kanun aleyhine Gence, Kars, Bakü, Şuşa ve Tiflis'te mitingler düzenlemiştir. 1905 yılına gelindiğinde Rusya'da Çar yönetimine karşı artan hoşnutsuzluk dalgası Kafkasya'da Ermenilerin bundan yararlanarak bölgede katliamlar yapmasına neden olmuştur. Müslüman ve Türkler aleyhine güçlü bir propagandaya kalkışan Ermeni çeteleri *Kafkasya Canişinliği*'nde (Kafkasya Genel Valiliği) çalışan üst düzey Ermeni memurlar tarafından maliye desteği almıştır.

1905 yılında Bakü'de Ermeni çetelerinin katliamlarını Nahcivan bölgesinde gerçekleştirilen katliamlar izlemiştir. Nitekim Nahcivan'da Müslüman nüfusun sayı üstünlüğü Ermeni çetecilerin mağlubiyeti ile sonuçlanmıştır. Bu beklenmedik mağlubiyet Revan bölgesinde yaşayan Ermenileri öfkelen-dirmiş ve şehirde yaşayan Müslüman nüfusa karşı hızla silahlanmışlardır. Ermeni çeteleri 24 Mayıs 1905 tarihinde sabah, iş yerlerini açmak için giden Müslüman tüccarlara ateş açmak suretiyle katliamlara başlamışlardır. Ardından Müslümanlar yaşayan evlere ve işyerlerine mermi yağdırmaya başlayan Ermeniler Müslümanların cevap ateşi ile susturulmuştur. Dönemin yazarlarından olan Memmed Said Ordubadi, "*Kanlı Seneler*" kitabında Revan olaylarını anlatırken şöyle yazmaktadır: *Revan'da Ermeni çetelerinin yardımına en modern silahlarla silahlanmış Taşnakstyun partisinin savaşçıları geldi. Müslüman askerler ise çoğu silahsız olarak Ermenilere karşı savaşıyorlardı. Güçlü silahları olmasa da Müslümanların kenar bölgelerden gelme iyi nişancıları vardı. Zira Bakü ve Nahcivan savaşlarından kaçıp buraya gelen Ermeni savaşçılara Müslümanlar karşısında mağlubiyete uğruyorlardı* (Ordubadi, 2007: 20-23).

Revan bölgesinde yaşanan katliamların en vahimi *Kafkas* gazetesinde de yer alan 26 Mayıs katliamları olmuştur. Bu saldırılarda 9 Ermeni, 21 Müslüman, 1 Asuri olmak üzere toplam 31 kişi ölmüş ve 24 Ermeni, 10 Müslüman, 1 Yahudi ve 1 Rus olmak üzere toplam 36 kişi ise yaralanmıştır. Modern silahlarla silahlanmış Ermeni çeteleri Revan şehrinin Müslüman mahallelerine ve civarda bulunan Müslüman köylere saldırarak çok sayıda Müslümanı öldürmüşlerdir. Revan Guberniyası Generali Napolyon Bonapart (Fransız İmparatoru Napolyon Bonapart'ın soyundan) Moskova'ya çektiği 19 Eylül tarihli telgrafında, Ermenilerin Tatarlara saldırdığını peşinden pazar meydanında bir Müslümana ateş açması çıkan olaylarda 8 Müslüman, 2 Ermeni öldüğünü ve 3 Müslüman, 8 Ermeni'nin yaralandığını bildirmiştir. (Mustafa, 2015: 79-80). 1905-1906

katliamları sonucu Revan şehri ve etraf köylerinde nüfus dengesi Ermenilerin lehine değişerek, Azerbaycan Türkleri sayısının keskin olarak düşmesine neden olmuştur. 1905 yılında Rusların silahlandırıp kıskırttığı Ermeni çeteleri Bakü ve Nahcivan'da mağlup olmalarına rağmen, Revan bölgesinde nüfus üstünlüğü sayesinde zafer kazanmışlardır. Bu zafer ile Revan bölgesi tamamen Türklerin elinden çıkmıştır. Bu zafer Doğu Anadolu ve Azerbaycan topraklarında denizden denize "Büyük Ermenistan" hayalini gerçekleştirmek isteyen Ermenileri, daha da umutlandırmıştır. Ermeni çetelerinin Türklere karşı katliamları sadece Azerbaycan'la sınırlı kalmamış, 1914'ten itibaren Avrupalı devletlerinin de desteğini arkasına alarak Anadolu topraklarında katliamlar yaparak, yüzlerce Türkü öldürmüşlerdir. Güney Azerbaycan'ın Urmiye ve Salmas bölgelerinde Ermeniler Amerikan yardımıyla 150.000 Türkü katletmişlerdir. Tarihi Revan topraklarında ise Türklerin durumu daha da ağır olmuştur.

1918-1920 Yıllarında Ermenilerin Azerbaycan'da Gerçekleştirdiği Katliamlar

1914 yılında Saraybosna'da Avusturya-Macaristan tahtının Veliiahtı Arşidük Ferdinand'a karşı Sırp milliyetçiler tarafından yapılan suikast Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesine neden olmuştur. Bu savaşta Osmanlı Devleti önceleri tarafsızlık politikası izlese de sonrasında savaşa katılmaya mecbur kalmıştır. 1917 yılına gelindiğinde Rusya'da çıkan Bolşevik ihtilali ile Çarlık rejimi devrilmiş, İmparatorluğun toprakları parçalanmıştır. Çarlık Rusya'sının sınırları içinde yer alan ve zengin doğal kaynaklara sahip Güney Kafkasya, Birinci Dünya Savaşı döneminde İngiltere ve Almanya gibi büyük devletlerin planında yer almıştır. Rusya İmparatorluğu parçalanırken Kafkasya'da *Transkafkasya Geçici Hükümeti* kurulmuş ve Azerbaycan Türkleri, Gürcü ve Ermeni temsilcileri bu hükümetin içinde yer almıştır. İtilaf devletlerinden olan İngiltere, Kafkasya bölgesinin Alman ve Osmanlı Devleti'nin eline geçmemesi için harekete geçmiştir. Bölgeye kolayca hâkim olmak için İngiltere yerel halkın desteğine ihtiyaç duymuştur. Bölgede yaşayan ve Azerbaycan Türkleri olarak adlanan Türk topluluğu Osmanlı Devleti'ne daha çok itimat gösterdiği için geriye bölgede yaşayan Hristiyan milletler kalmıştır. İngiltere bölgede Türk üstünlüğünü engellemek için yalnızca Ermenilere güvenmiştir. Çünkü İngilizler, Ermenilerin *Büyük Ermenistan* hayali uğruna Osmanlı-Rus savaşlarında kendi devletlerine ihanet ettiklerine tanıklık etmiştir. Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'yı ele geçirmesi ile *Panturanizm*'in yayılmasından korkan İngiltere, Ermenilere bölgede her türlü desteği sağlamıştır (Şihaliyev, 2016: 38-39).

İngilizlerin desteğini alan Ermeniler, hayali olan *Büyük Ermenistan Devleti*'ni kurmak için harekete geçmiştir. Doğu Anadolu ve Kafkasya bölgelerinde Birinci Dünya Savaşı sırasında Ermenilerin yaptığı katliamlar savaş sonrasında 1918-1920 yıllarında Kafkasya'da bir soykırıma dönüşmüştür. Transkafkasya Geçici Hükümeti'nin feshedilmesi sonucu Güney Kafkasya'da kurulan üç devletten biri olan Ermenistan Devleti, Gürcistan ve Azerbaycan'a

karşı toprak iddialarında bulunmaya başlamıştır. 29 Mayıs 1918 tarihinde Azerbaycan Milli Şurasının aldığı bir kararla, Ermenilerin Karabağ'a karşı ileri sürdükleri toprak iddialarını geri çekmeleri şartıyla, Ermenilerin kendisine devletlerini kurmaları için Revan şehri Ermenilere verilmiştir. Bu karardan sonra kurulan Ermenistan Devleti, Karabağ, Zengezur, Nahcivan ve Göyçe bölgelerine karşı toprak iddiaları kaldırarak, haritalar çizdirtmiştir. Lakin bununla da yetinmeyen Ermeniler, Azerbaycan topraklarında soykırımlara başlamıştır. 1918-1920 yılları arasında Doğu Anadolu, Revan ve Nahcivan bölgeleri dâhil birçok bölgedeki toplu katliamlar, Ermenilerin hayali olan *Büyük Ermenistan*'ın kurulması için gerçekleştirilmiştir (Necefli, 2014: 19-20). Ermeni milliyetçisi Stepan Şaumyan ve onun Bolşevik-Taşnak birlikleri Bakü'de yönetimi ele geçirerek, burada katliamlara başlamıştır. Bu katliamlarda Azerbaycan sınırlarında yaşayan on binlerce Türk, Avar, Lezgi, Talış ve Kürt öldürülmüş veya sakat bırakılmıştır. Bu katliamlar bizzat Bakü Sovyet'i Başkanı Stepan Şaumyan'ın yönetimi ile gerçekleşmiştir. Sovyet Rus tarihinde Bolşevik gibi tanıtılan Şaumyan'ın aslında terör örgütü olan *Taşnakstyun Partisi*'nin Bakü Komitesi'nin üyesi olduğu kanıtlanmıştır. 1918 yılının Mart-Nisan aylarında Bakü ve diğer bölgelerde kanlı katliamlar düzenleyen Şaumyan bunu itiraf ederek şöyle söylemiştir: "*bu katliamları planlı bir şekilde düzenledik, aksi takdirde Türkler Bakü'de zafer kazansaydılar burasını Azerbaycan Cumhuriyeti'nin başkenti yapacaklardı*". Bu itiraf Ermenilerin bu katliamları ne için yaptıklarını apaçık ortaya koymuştur. (Mahmudov ve Veliyev, 2016: 6-7).

1918 yılında Bakü'de 3 bin 500 asker Komünistlerin Kızıl Grubu'nu oluşturmaktaydı. Bununla birlikte 4 bin 500 Ermeni Taşnak birliği de Bakü'de mevcuttu. Bu birlikler Mart-Nisan aylarında binlerce Türk'ü karşı-devrimci adı altında katlederek, mallarını yağma etmişlerdir. Sadece Bakü'de kadın, çocuk, yaşlı demeden 17 binden fazla Müslüman-Türk'ü katleden Ermeni çeteleri, bununla birlikte tarihi yapıtları da yakarak harabeye çevirmişlerdir. Yapılan bu katliamların tek amacı bölgeden Türk izini silerek, burasını hayal ettikleri Büyük Ermenistan'ın bir parçası haline getirmektir. Dönemin gazetelerinde (Hümmet, Azerbaycan, Bakinest, Bakinski Raboçi Gazeteleri) sadece 18-22 Mart tarihlerinde Bakü'de 6 binden fazla insanın katledildiği yazılmıştır. Ermeni birlikleri Müslümanların toplu yaşadığı mahallelere girerek bebek, yaşlı, kadın demeden katletmiş; camileri, ibadet yerlerini yakıp yıkmışlardır. Bu katliamlardan kurtulmayı başaran Müslümanlar ise Dağıstan ve İran bölgesine kaçarak kurtulmuşlardır. Yakılıp yıkılan tarihi eserler arasında Azerbaycan mimarisinde önemli yere sahip İsmailiye binası da yer almıştır. Önceleri olaylar siyasi mahiyet taşısa da sonradan Ermeni birliklerinin Müslümanları katletmesi, olayları milli ve etnik mücadeleye dönüştürmüştür (Mustafayev, 2009: 188-189). Ermenistan yönetimi 13-17 Ağustos tarihleri arasında bu kadar kısa bir sürede Revan, Sürmeli, Eçmedzin ve Novobayazit ilçeleri dâhil 50 köyü yağmalayarak, nüfusunu katletmişlerdir (Azerbaycan

Respublikası Devlet Arşivi (ARDA), fond 970, siyahı 1, iş 15: 25-27). 1920 yılında Ermenistan Dışişleri'nin İngiltere'ye yolladığı telgrafta Ermeni çetelerinin saldırıları hakkında bilgi verilmiştir. Telgrafta, Şuşa ve çevre köylerine düzenlenen Ermeni saldırıları sonucu 40 Müslüman köyünün yakıldığı ve saldırıların sadece bölgedeki İngiliz ordusunun müdahalesi sonucu durdurulduğu belirtilmiştir (ARDA, f. 970, s.1, iş.113: 61).

Mart 1918 yılında Ermeni çetelerinin Azerbaycan'ın şehir ve köylerinde Müslüman ahaliye karşı yaptıkları katliamlar, 31 Mart soykırımları olarak adlandırılmaktadır. 1918-1920 yılları arasında Andranik ve onun silahlı çetelerinin gerçekleştirdiği soykırım sonucunda şimdiki Ermenistan bölgesinde 565 bin Müslüman-Türk katledilmiş veya kendi yurtlarından kovulmuşlardır. Ermeni tarihçi Z. Korkodyan *1831-1931 yılları Sovyet Ermenistan'ının Nüfusu* adlı kitabında, Ermenistan topraklarında 1920 yılında Sovyet yönetimi kurulurken yalnızca 10 bin Türk hayatta kalmıştır diye yazmıştır. 1918 yılında Revan bölgesinde 211, Kars vilayetinde 92 Müslüman köyü dağıtılmıştır. Revan şehrini ve çevresinde 88 köy dağıtılmış, 1920 ev yakılmış, 132 bin Azerbaycan Türkü katledilmiştir. Taşnakstyun çetelerinin *Türksüz Ermenistan* politikası sonucu 1916 yılında Müslüman nüfusu 375 bin kişi olan Revan bölgesinin nüfusu 1922 yılında 70 bine düşmüştür (Halk Gazetesi, 1 Nisan 2018).

Sovyet Rusya'nın Bölgeyi İşgali

1918 yılında kurulan ve Doğunun ilk bağımsız devleti olan Azerbaycan Cumhuriyeti, 23 aylık kısa bir yaşamı döneminde Mikoyan, Şaumyan ve Andranik gibi Ermeni Taşnak üyeleri, Rusya'nın talimatıyla Kafkasya topraklarında terör rüzgârı estirmiştir. Cumhuriyet'in son dönemlerinde bile Taşnakstyun Partisi'nin silahlı çeteleri Sovyetlerin de desteğini alarak Azerbaycan'ın Karabağ dâhil birçok bölgesinde katliamlar ve yağmalar gerçekleştirmiştir. XI. Kızıl Ordu'nun bölgeyi kolayca işgal edebilmesini ve Sovyet Rusya'ya sadık olduğunu göstermek için Hankendi (Stepanakert), Gence, Kazak bölgelerinde yaşayan Ermeniler isyan çıkararak, Azerbaycan ordusunun Kuzey sınırında olan birliklerinin çoğunun bu bölgelere yönlendirilmesini sağlamışlardır. Ayrıca Mikoyan başta olmak üzere Ermeniler Kızıl Ordu'nun bölgeye girmesi için Sovyet yönetimine başvuruda bulunmuşlardır. Ermenilerin bölgede çıkardığı isyanlar XI Kızıl Ordu'nun bölgeyi kolayca işgal etmesine de yardımcı olmuştur (Mustafayev, 2013: 222-223). 1920 yılı Nisan ayının başlarında XI. Kızıl Ordu birlikleri Denikin ordularını Kuzey Kafkasya'da mağlup etmiş ve Azerbaycan'ın Kuzey sınırlarına yerleşmiştir. M. K. Levondovski'nin komuta ettiği XI. Kızıl Ordu birliklerinin Bakü'den 200 km uzaklıkta Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuzey sınırlarına yerleşmesi Azerbaycan Hükümetini endişelendirmiştir. Durumu detaylı şekilde inceleyen Azerbaycan Dışişleri Bakanı Feteli Bey Hoyski, Sovyet Dışişleri Bakanı Çiçerin'e yolladığı notada XI. Kızıl Ordu birliklerinin Azerbaycan'ın Kuzey sınırlarına hangi sebeple toplandığı hakkında resmi malumat istemiştir. Ancak Sovyet yönetimi, Azerbaycan'ı

işgale hazırlandığı için Çiçerin gönderilen notalara hiç bir cevap vermemiştir. Ayrıca Ermeni A. Mikoyan'ın yönetiminde Bakü Bolşevikleri'nden bir heyet XI. Kızıl Ordu'nun kampına giderek, onları resmi olarak Bakü'ye davet etmişlerdir. Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkezi Komitesi'nin 22 Nisan tarihli toplantısında 27 Nisanda Müsavat Partisi'nin hükümeti teslim etmesi için Azerbaycan Parlamentosuna ultimatoma verilmesi kararı alınmıştır. XI Kızıl Ordu Komutanlığı elde ettiği istihbarat raporlarından Azerbaycan Ordusunun sayısının 30 bin olduğunu ve Ermeni çetelerinin Karabağ'da çıkardığı isyanları bastırmak için 20 bin askeri o bölgeye yönlendirdiğini biliyordu. 27 Nisan'da Azerbaycan'ın Kuzey sınırlarından saldırıya geçen Kızıl Ordu'nun karşısında az sayıda Azeri birliği mağlup olmuştur. Bakü Bolşevikler tarafından işgal edilmiştir. Nisan ayından başlayarak yönetimde bir dizi değişiklikler gerçekleştirilmiştir. Önce Devrim Komitesi kurulmuş, hemen ardından ülkede Komünist Partisi haricinde tüm partilerin faaliyeti yasaklanmıştır (Çıraqzade, 1992: 78-79).

28 Nisan 1920 yılında Kızıl Ordu Bakü'ye girerken Ermeni Taşnak Hükümeti'nin destek sağladığı Karabağ ve Zengezur bölgelerindeki Ermeni çeteleri isyan çıkarmıştır. Sovyet yönetimi Azerbaycan'ın Karabağ ve Zengezur bölgelerinden çekilmeleri için Taşnak Hükümeti'ne ultimatoma göndermiştir. 1 Aralık 1920 yılında Ermenistan, Azerbaycan ve Rusya Komünist partilerinin temsilcilerinin yaptığı toplantıda Nerimanov'un Türklerle Ermeniler arasında savaşı sonlandırmak için Zengezur, Karabağ ve Nahcivan bölgelerinin Ermenistan'a verilmesini istemesi Rus basınında büyük yankı bulmuştur. Stalin'in de şaşırıldığı bu kararın daha sonra sadece bir politik manevra olduğu ortaya çıkmıştır. Bu dönemlerde Sovyet Rusya'nın Ermenistan'ı da kendi topraklarına katması ile Türkiye Büyük Millet Meclisi ile Ermeni Hükümeti'nin imzaladığı antlaşmaları Sovyet yönetimi devralmıştır. Bu dönemde Ermenilerin toprak iddiasında bulunduğu sorunlu bölgelerden Nahcivan Sovyet Rusya ve Türkiye arasında imzalanan Moskova (16 Mart 1921) ve Kars antlaşmaları (13 Ekim 1921) ile özerklik kazanmıştır. Nahcivan bölgesinin nüfusunun % 85'ni Azerbaycan Türkleri oluşturduğu için bu karar Ermeniler tarafından olağan karşılanmıştır. Zengezur bölgesinde, Taşnak yönetiminde olan yerlerde direnişle karşılaşan Sovyet yönetimi bu direnişi kırmak için Zengezur bölgesini Azerbaycan ile Ermenistan arasında paylaşmıştır (Mustafayev, 2013b: 56).

Kasım 1920 yılında Ermenistan Devleti'nin Kızıl Ordu tarafından işgalinden sonra Azerbaycan Komünist Partisi'nin (AKP) Ermeni sevgisi kendini açığa çıkarmıştır. 30 Kasım'da yapılan toplantıda Ermenistan ile Azerbaycan arasında mevcut düşmanlığın son bulması, sınırların kaldırılması, Zengezur bölgesinin Ermenistan'a katılması ve Karabağ'ın dağlık bölgelerine kendi kaderini tayin etme hakkının verilmesi kararı alınmıştır. 1 Aralık 1921 yılında düzenlenen Bakü Sovyet'inin toplantısında Nerimanov bir bildiri okumuştur. Bu bildiriden sonra Komünistlerin başkanı "*Zengezur ve Nahcivan Ermenistan'ın ayrılmaz topraklarıdır*" diye toplantıdaki şahıslara hitap etmiştir. Bu

konuşma sonrasında bu bölgelerde Ermenilere karşı askeri operasyonlar durdurulmuş ve Karabağ'ın kendi kaderini belirlemesi kararlaştırılmıştır. Bununla hem Azerbaycan'ın tarihi toprakları Ermenistan'a bağışlanmış, hem de Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Dünyası arasında olan ilişki engellenmiştir. Nahcivan'ın Zengezur bölgesi ile aynı kaderi paylaşmamasının tek sebebi ise Türkiye Cumhuriyeti olmuştur. Türk Dış İşleri'nin yoğun çabası sayesinde Nahcivan bölgesi Azerbaycan'dan ayrı olsa da özerk bölge gibi kendi mevcudiyetini koruyabilmiştir (Azadlık, 10 Ağustos 1991).

1920 yılından önce birçok kısmı Ermenilere verilen Zengezur'un Batı kısmının da Sovyet yönetimi tarafından Ermenistan'a katılmasına Azerbaycan yönetimi sessiz kalmıştır. Karabağ ile Nahcivan bölgesi arasında geçit rolü oynayan Zengezur bölgesinin Ermenistan'a verilmesi ile Sovyet yönetimi Kuzey Azerbaycan topraklarını iki kısma ayırmıştır (Seferli, 2018: 95-96). Zengezur bölgesinin Ermenistan'a katılması ve Azerbaycan yönetiminin buna sessiz kalması Ermenilerin hayali *Büyük Ermenistan'ı* yaratmak umutlarını artırmıştır. Bundan sonra Karabağ ve Nahcivan bölgeleri üzerinde hak iddia etmeye başlamışlardır (Ata, 2010: 20-21). 1921 yılında Zengezur bölgesinin Ermenistan'a katılması sonucu Azerbaycan ve Nahcivan arasında kara bağlantısı kesilmiştir. Zengezur'un Ermenilere verilmesi onların Karabağ'a karşı arazi iddialarının tekrar gündeme gelmesine neden olmuştur. 1921 yılından 1923 yılına kadar Karabağ'da yaşayan Ermenilerin haklarını savunan Ermeni milletçileri Karabağ'ın Ermenistan'a birleştirilmesi talebinde bulunmuşlardır. Sovyet yönetimi bu talebi kabul etmese de Karabağ bölgesini 1923 yılında özerk bölge ilan etmekle, günümüzde de Azerbaycan ve Ermenistan arasında yaşanan Karabağ sorununun temelini atmıştır. Karabağ bölgesine özerklik verilmesi ile ilgili *Bakinski Raboçi* gazetesinde Azerbaycan Sovyet'i Merkezi Yönetim Kurulu'nun 7 Temmuz 1923 tarihli *Karabağ Özerk Bölgesinin Oluşumu* adlı 298 N° Kararnamesi yayınlanmıştır. Kararnamede eskiden bölgeyi yöneten Çar yönetiminin kendi çıkarları için bölgede yaşayan milletleri ve etnik azınlıkları bir birine karşı kullanmaktan çekinmediği belirtilmiştir. Hatta 1905'te Ermeniler ile Müslümanlar arasında gerçekleşen katliamların tek sorumlusunun emperyalist Rus Çarlığı olduğu ve bu iki kardeş halkı kendi çıkarları uğruna bir birine düşman ettiği ifade edilmiştir. Ayrıca Birinci Dünya Savaşı sonrası bölgede kurulan bağımsız devletlerin yönetimleri de bu katliamlardan sorumlu tutulmuştur. Sovyet iktidarının temel görevinin ise bölgede yaşayan milletler arasında eşitlik, kardeşlik sağlamak ve tek devlet altında birleştirmek olduğunu bildirilmiştir. Kararnamede şu kararlar yer almaktaydı:

1. *Dağlık Karabağ bölgesine, Ermeni kesiminin çoğunlukta olduğu Hankendi (Stepanakert) şehri merkez olmak ve Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin ayrılmaz bir parçası olmak üzere özerk bölge oluşturmak.*
2. *Özerk bölgenin sınırlarını bölgesel yönetim kurulunun ve yerel meclisin tayin edilmesi.*

3. *Bölgesel Yönetim Kurulu kurulmadan önce geçici bir Devrim Kurulu oluşturulmasını ve en fazla iki ay içinde yönetim kurulu üyelerini seçmek ve görevi üstlenmek üzere toplanması*
4. *Bölgesel Yönetim Kurulunun tüm mali ve teknik ihtiyaçları Sovyet Rusya'nın mali kaynaklarından karşılanması*
5. *Özerk bölgenin sınırlarını yeniden çizmek için karma bir komisyon oluşturulması, Dağlık Karabağ, Aran Karabağ'ı ve Kürdistan bölgelerinin Sovyet Sosyalist Merkezi Yönetimi'ne birleştirmesi için 15 Ağustos tarihine kadar komisyonun görevini üstlenmesi şarttır (Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti İşçi ve Köylü Hükümetinin 1923 yılı İçin Yasa ve Yönetmelikler Toplusu, 1925: 384-385)*

Bu kararnamenin yayınlanması ile Karabağ bölgesine Azerbaycan Sovyet'i sınırları içinde kalmak şartıyla özerklik verilmesi, Ermenilerin o günkü beklentilerini karşılamamıştır.

1948-1953 Yılları Azerbaycan Türklerinin Ermenistan'dan Zorunlu Göç Ettirilmesi

1939 yılında Almanya'nın Polonya topraklarına saldırması ile başlayan ve büyük yıkımlara, insan kayıplarına neden olan İkinci Dünya Savaşı, 1945 yılında Müttefik askerlerinin Berlin'i işgali ile sonuçlanmıştır. 1943 yılında Alman ordusunun Moskova önlerinde durdurulması, müttefik devletler için yeni bir ikinci cephenin açılmasının zorunlu kılmıştır. Müttefik Devletlerinden İngiltere, Amerika ve Sovyet Rusya Tahran'da toplanmışlardır. Tahran Konferansı'nın toplanmasını fırsata çeviren Ermeni diasporası İran'daki Ermenilerin, Ermenistan topraklarına göçürülmesi için Rusya Dışişleri Bakanı Molotov'la görüşmüşlerdir. 1945 yılında ise Ermeni patriği Georgi Çerekoçyan, Eçmeidzin Manastırı'nın tekrar ibadete açılması için Stalin'e başvuruda bulunmuş ve Sovyet Yönetimi tarafından olumlu cevap almıştır. 1945 yılının Kasım ayında Ermeniler, tekrar Karabağ'a karşı toprak iddiaları ile Sovyet yönetimine başvuruda bulunmuşlardır. Hatta Ermenistan Komünist Partisi Merkezi Komitesi'nin birinci sekreteri Arutyunov, Stalin'e yazdığı mektubunda Karabağ bölgesinde Ermenilerin nüfus üstünlüğünden ve bölge ekonomisinin Ermenistan ekonomisi ile uyumlu olduğundan dolayı Ermenistan topraklarına katılmasını istemiştir. Mektubun bir kopyası da Azerbaycan Komünist Partisi Merkezi Komitesi'ne gönderilmiştir. Bunun karşılığında Stalin'e mektupla cevap veren Azerbaycan Komünist Partisi birinci sekreteri Mir Cafer Bağırov, Karabağ'ın tarihi Azerbaycan toprağı olduğunu bildirmiştir. Ancak Ermenilerin isteğini olumlu karşıladığını, akabinde Azerbaycan'la komşu olan ülkelerde Azeriler yaşayan bölgelerin de Azerbaycan'a katılmasını istemiştir. Ermeniler Karabağ bölgesinin Ermenistan'a katılmasında başarısız olunca yeni bir yol denemişler. Bu yol *Türksüz Ermenistan* hayalini gerçekleştirmek ve gelecekte *Büyük Ermenistan*'ın kurulmasını kolaylaştırmak olmuştur. Sovyet Ermenistan'ı yabancı ülkelerde yaşayan

Ermenileri *Anavatana Dönüş* projesi ile Ermenistan'a göçürmeye başlamışlardır. Bunun için önce bölgede yaşayan Azerbaycan Türklerinin zorunlu göçü gerekmiştir. Sovyet Rusya'nın da desteğini alan Ermeniler, bu zorunlu göçü Kür-Aras bölgesinde bulunan pamuk tarlalarındaki verimliliği artırmak adı altında Azerbaycan Türklerini Azerbaycan'ın Aran bölgelerine göçürmeye başlamıştır (Paşayev, 2013: 6-7).

SSCB Bakanlar Kurulu'nun 4083N^o ve 23 Aralık 1947 ve 754 N° 10 Mart 1948 tarihli kararları ile 100 bin Azerbaycan Türkü, Ermenistan topraklarından Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nin Kür-Aras bölgelerine göçmek zorunda kalmıştır. Göçürülme sayısı 1948'de 10 bin, 1949'da 40 bin ve 1950 yılında 50 bin kişi olarak planlanmıştır. Ayrıca göç ettirilen ailelere mal varlıklarını yanlarına alma izni ile birlikte ücretsiz yolculuk hakkında da kararlar alınmıştır. Göçürülen ailelerin dairelerle temini için Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde bulunan bütün kurumlar görevlendirilmiştir (ARDA, f. 411, s. 28, iş. 677:68,77). 1947 Aralık-1948 Ocak ve Şubat aylarında Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nden, Azerbaycan'ın Kirovabad, Şamahı, Gedebe, Kazah ve Ağstafa bölgelerine 200'e yakın aile göçürülmüştür. Göçürülenlerden 50 aile Kirovabad bölgesine, 100 aile Ağstafa bölgesine, 50 aile ise diğer bölgelerde yerleştirilmiştir. Ayrıca Ermenistan'da ticaret yapan ve sosyal kurumlarda çalışan kişilerin çoğu Azerbaycan SC'de işsiz kalmıştır (ARDA, f. 411, s. 28, iş. 34: 74-75). Kabul edilen kararnamelerde göçürülen nüfus sayısı 100 bin kararlaştırılsa da 1948 yılında Ermenistan'dan göçürülen nüfus sayısı 7747 kişi olmuştur. Ayrıca Ermeni milliyetçilerinin yaptığı baskılar ve tehditler sonucu 2834 kişi de yaşadıkları yerlerden göç etmek zorunda kalmıştır. Baskılar sonucu bölgeden ayrılan kişilerle birlikte göç sayısı 1948 yılı için planlanan sayıyı aşmıştır. Genel olarak bakıldığında 1948-1953 yıllarında Ermenistan'dan zorunlu göçürülen aileler ve baskılar sonucu bölgeden göç eden sayısı 100 bini geçmiştir. Bu göçürmeler 1953 yılının Mart ayında Stalin'in ölümü ile durdurulsa da, bu döneme kadar 10 binlerce kişi iklim değişikliğinden dolayı ve bölgeye uyum sağlayamadıkları için hastalanarak yaşamını yitirmiştir. Göçürülen ailelerin yerleştirilmesine ayrılan maddi kaynakların sadece %45'i harcanmıştır. Harcamaların tam yapılması gelen ailelerin ahırlarda ve sokaklarda kalmasına neden olmuştur. Ayrıca 1948-1953 yıllarında göç eden ailelerin Karabağ bölgesine yerleştirilmelerine Ermeniler engel olmuştur. Ermenistan'dan kaçarak Karabağ'ın Martuni bölgesine yerleşen aileler daha sonra Ermeni baskısı ile göç etmek zorunda kalmıştır. 1950'li yılların sonlarında göçürülen Azerbaycan Türklerinin tekrar kendi evlerine dönmesi de facia ile sonuçlanmıştır. Göç eden ailelerin sadece % 45'i evlerine dönebilmiştir. Bu durum Ermenileri de memnun etmemiştir. Geri göçe zorlanan aileler bıraktıkları köylerine ve evlerine döndüklerinde sadece dağıntılarla karşılaşmışlardır. Ermenistan SC Merkezi Komitesi yabancı ülkelerden göçürülen Ermenilerin çoğunu bu bölgelere yerleştirmemiştir. Buradan da görüldüğü gibi Ermenilerin maksadı Ermenistan'dan Türkleri temizlemek ve *Türksüz Büyük Ermenistan* kurmak olmuştur. Ermeniler bu

maksatlarına 1948-1953 göçleri sayesinde kısmen de olsa ulaşmıştır (Esedov ve Memmedov, 1992: 49-50).

Sonuç

Çarlık Rusya'nın XVIII. Yüzyıldan başlayarak sıcak denizlere inme isteği imparatorluğun işgalci politikalarının temelini atmıştır. I. Petro döneminden itibaren sınırlarını genişletmeye çalışan Ruslar, Kafkasya bölgesi içinde tehlike arz etmiştir. Güney Kafkasya'yı kendi sınırlarına katmak için Ruslar, bölgede hem Osmanlı İmparatorluğuna hem de İran'a karşı savaşmıştır. Bu savaşlar sonucu Çarlık Rusya, 1828 yılında bölgeyi tamamen sınırlarına katmayı başarmıştır. Bu tarihten sonra bölgede kendi yönetim usulünü tatbik etmiş ve bölgenin Osmanlı sınırlarında bir Hristiyan Devleti kurmuştur. Kurulan bu devlet, Osmanlı ve İran'a karşı bir tampon bölge oluşturmak olarak görülmüştür. Lakin Rusların asıl amacı Ermeniler için yarattığı bu devleti bölgede kendi çıkarları için kullanmak olmuştur. Ayrıca bu Hristiyan devletin yaratılması ile Osmanlı ve Türk Dünyası arasındaki ilişkilerin de engellenmesi planlanmıştır. Merkezi Revan olan bu devletin topraklarında Ermeni nüfus üstünlüğünü sağlamak için İran ve Osmanlı topraklarından on binlerce Ermeni göçürülerek bölgeye yerleştirilmiştir. XX. Yüzyıldan itibaren bölgedeki Ermeniler kendi bağımsız devletini kurmak için harekete geçmiştir. İlk önce bölgede yaşayan Müslüman nüfusu aradan kaldırmak için katliam ve zorunlu göçler uygulamıştır. 1905-1906 ve 1918-1920 yıllarında Müslüman nüfus karşı gerçekleştirilen katliamlar bölgedeki nüfus dengesini ciddi surette değiştirmiştir. Ermeni nüfusu artarken Müslüman nüfus yüz binin altına düşmüştür. Rusya'da gerçekleşen Ekim ihtilali sonucu bağımsızlığını kazanan Güney Kafkasya'da 1918 yılında Ermeniler ilk bağımsız devletlerini kurmayı başarmıştır. XI. Kızıl Ordu'nun bölgeyi işgali ile bu bağımsızlık kısa sürmüştür. Sovyet yönetiminde üst kademelerde vazife alan Ermeniler, büyük Ermenistan devletini kurmak için Ermeni halkına her türlü desteği sağlamıştır. İlk önce tarihi Azerbaycan toprağı olan Zengezur ve Göyçe bölgeleri Ermeni topraklarına katılmıştır. Ardınca Sovyet yönetimi Dağlık Karabağ'a özerklik vermiş ve Karabağ'ın batı topraklarında Kürdistan vilayetini kurmuştur. Bütün bu faaliyetler sonraki dönemlerde Sovyetler Birliği'nin dağılması ile Ermenilerin bu bölgeleri işgalini kolaylaştırmak amacıyla atılmış adımlar olarak görmek mümkündür. Sovyetlerin bölgeyi işgalinden sonra Ermenistan topraklarında yaşayan Müslüman nüfus sayısını azaltmak için zorunlu göçler gerçekleştirilmiştir. Bu göçlerin ilk evresi 1948-1953 yılları arasında gerçekleşmiştir. 100 binden fazla Müslüman Azeri ve Kürt kendi topraklarından zorunlu göçle Azerbaycan'ın Kür-Aras bölgelerinde yerleştirilmiştir. İkinci göç faaliyeti ise 1988-1991 yılları arasında gerçekleştirilmiştir. Dağlık Karabağ'da yaşanan kargaşanı fırsat bilen Ermenistan yönetimi bölgede yaşayan Müslümanları zorla Azerbaycan topraklarına göçürmüştür. Direnenler dövülmüş veya öldürülmüştür. En son Müslüman köyü de 1991 yılında boşaltılarak Türklerin izi

kendi tarihi topraklarından silinmiştir. Bununla birlikte Ermeniler, zamanla bölgede bulunan Müslüman-Türk mimari yapılarını da yok ederek bölgenin Ermeni toprakları olduğunu kanıtlamaya çalışmışlardır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri ve Gazeteler

Azerbaycan Respublikası Devlet Arşivi, fond 970, siyahı 1, iş 15.

ARDA, f 970, s1, iş 113.

ARDA, f.411, s.28, iş.677.

ARDA, f.411, s.28, iş.34.

Закон и постановление о рабоче-крестьянском правительстве Азербайджанской ССР за 1923 г., Издание Народного комиссара юстиции АССР, Баку, 1925 г. (Azerbaycan SSC İşçi ve Köylü Hükümetinin 1923 yılı için Yasa ve Yönetmelikler toplusu, ASSC Halk Adalet Komiserinin Baskısı, Bakü, 1925).

Azerbaycan Gazetesi

Azadlık Gazetesi

Halk Gazetesi

Akademik Kaynaklar

Aliyev, F., & Hasanov, U. (2007). *İrevan Hanlığı*. Şark-Garp Yayınları. Bakü.

Arif, E. (2004). *Kafkasya Jeopolitiğinde Rusya, İran, Türkiye Rekabeti ve Ermeni Faktörü*. Natürel Yayınları. Ankara.

Ata, Ş. D. (2010). *Dağlık Karabağ Sorunu* Karadeniz Teknik Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Bayramova, A. (2015). Erivan Hanlığının Bazı Etnotoponimlerinin Sözcüksel-Anlamsal Özellikleri. *Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 8(16), 213-229.

Hasanoğlu. M., & Süleymanlı, N. (2013). Ermenistan Devleti'nin Oluşumu Sürecinde Güney Kafkasya'da Nüfus Mücadelesi ve Azerbaycan. *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 2(2), 289-303.

İsmayılov, M. (Ed). (2007). *Azerbaycan Tarihi XIX. Yüzyıl* (cilt.4). Elm Yayınları. Bakü.

Karabağ Özgürlük Örgütü. (2009). *Ermeni Vahşetleri (1905-1906; 1918-1920)*. Biznesmen Namig Habibov Matbaası. Bakü.

Kızılkaya, O. (2014). Günümüzün Ermenistan Coğrafyasında Türk Nüfusun Tarihi Süreçteki Durumu. *Yeni Türkiye Dergisi*, 20(63), 2599-2603.

Kurbanlı, E. (2004). *Azerbaycan Türklerinin Ermenistan'dan Göçürülmesi*. Ağrıdağ Yayınları. Bakü.

Paşayev, A. (2013). *Azerilerin Ermenistan SSC'den Göçürülmesi (1948-1953) Belgeler Toplusu*. Zerdabi LTD Yayınları. Bakü.

Çıraqzade, V. (1992). *İstiklal Yollarında*. Azərneşr. Bakü.

- Mahmudov, Y., & Valiyev, H. (2016). *Azerbaycan Halkına karşı 1918 Soykırımları*. Azerbaycan Tarihçileri İctimai Birliği. Bakü.
- Esedov & Memmedov. (1992). *Ermenistan Azerileri ve Onların Acı Kaderi*. Azerbaycan Yayınları. Bakü.
- Memmedova, İ. (2017). İrevan Hanlığının Nüfusu. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 4(11), 25-57.
- Mustafayev, B. (2009). *Ermenilerin Kuzey Azerbaycan'daki Faaliyetleri (1905-1920)* Ege Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Mustafayev, B. (2013). Resulzade Hükümeti Dönemi ve Yaşanan Terör Olayları (1918-1920). *Avrasya İncelemeler Dergisi*, (2), 205-231.
- Mustafayev, B. (2013). Sovyetler Döneminde Rusya'nın Dağlık Karabağ Politikası. *Karadeniz Araştırmalar Dergisi*, (39), 53-68.
- Mustafa, N. (2015). *İrevan Şehri; Türk-İslam varlığı nasıl yok edildi*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Necefli, G. (2014). *Doğu Anadolu, Nahcivan ve İrevan Bölgelerinde Ermenilerin Türk-Müslüman Ahaliye Karşı Yaptıkları Soykırımlar (1918-1920)*. Bakü: Turhan Yayınları.
- Ordubadi, S. (2007). *Kanlı Yıllar*. Kafkasya Yayınları. Bakü.
- Saydam, A. (1990). Rusya'nın Kafkasya'yı İşgali. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 5(1), 243-261.
- Seferli, F. (2018). *Sözde Ermeni Soykırımı ve Tarihi Hakikatler*. Nahcivan: Ecemi Yayınları.
- Şihaliyev, E. (2016). Güney Kafkasya'da Britanya'nın Ermeni Politikası. *İRS Dergisi*, 3(26), 34-41.

İnternet Kaynakları

- <http://haypedia.com/makale/Osmanl%C4%B1%20Tarihi/0e7350d3-7495-45a6-8573-76f381babe8>.
- http://www.fao.org/nr/water/aquastat/countries_regions/ARM/ARM-CP_eng.pdf
- <http://www.virtualkarabakh.az/az/post-item/3/27/irevan-tarixi-melumat.html>